

INCLUSION as a
strategy for museums
of **THE FUTURE**

SUOMALAIS-SAKSALAINEN MUSEOFOORUMI 2017

RAPORTTI

Heidi Hämäläinen

Organisers:

Hosts: The Finnish Institute in Germany and The Jewish Museum Berlin.

Coordinators in Germany: Kulturprojekte – Inklusive Kulturarbeit, Bundesverband Museumspädagogik e.V.

Coordinators in Finland: Culture for All Service, The National Board of Antiquities.

In collaboration with: The Finnish Association for Museum Education Pedaali,
The Finnish Museums Association, Deutscher Museumsbund e.V.

KOORDINAATIO

**Kulturprojekte –
Inklusive Kulturarbeit**

Eeva Rantamo

**Bundesverband
Museumspädagogik e.V.**

Dr. Matthias Hamann
Birgit Tellmann

**Suomen Saksan-
instituutti**

Johanna Terhemaa
Suvi Wartiovaara

Jüdisches Museum Berlin

Carolin Kiel
Tanja Petersen

Museovirasto

Anna Alavuotunki
Pirjo Hamari
Aura Kivilaakso

**Kulttuurikaikille
-palvelu**

Outi Salonlahti
Sari Salovaara

Kitämme seuraavia tahoja rahoituksesta. Ilman sitä ei foorumin toteuttaminen olisi ollut mahdollista.

Bundeszentrale für politische Bildung

Bundesverband Museumspädagogik e.V.

Suomen Saksan-instituutti

Jüdisches Museum Berlin

Museovirasto

Svenska kulturfonden

PROGRAMME

DAY 1: Monday 16th October 2017
The Finnish Institute, Berlin

Moderation: Eeva Rantamo (Kulturprojekte –
 Inklusive Kulturarbeit, Köln) and
 Dr. Alina Gromova (The Jewish Museum Berlin)

8:30	Registration, Coffee
9:15	Welcome The Finnish Institute: Dr. Laura Hirvi (Director) The Federal Association of Museum Education: Dr. Elke Kollar (Vice Chair)
9:30	Ateneum Art Museum / Finnish National Gallery, Helsinki: Building an Inclusive Museum Experience at Ateneum Art Museum Satu Itkonen (Head of Public Programmes) Sari Salovaara (Senior Specialist, Culture For All Service, Helsinki)
10:00	The Art and Exhibition Hall of the Federal Republic of Germany, Bonn: Inclusion, Diversity and Co-operational Development at The Art and Exhibition Hall of the Federal Republic of Germany Birgit Tellmann (Head of the Framework Programme Inclusion)
10:30	The Museum Centre of Turku: The Accessibility Strategy and Plan of the Turku Museum Centre Pia Hovi-Assad (Interaction Designer)
11:00	Coffee break
11:30	Panel discussion with the audience Moderation of the panel discussion: Rita Paqvalén (Executive Director, Culture for All Service, Helsinki)
12:00	Lunch

PROGRAMM DAY 1

siuu 4

-
- 13:30** Helinä Rautavaara Museum, Espoo
Participatory Museum – Diversity in Action: Arooska Somali Wedding Project (2011-2013)
Suado Jama (Project Coordinator) and Ilona Niinikangas (Museum Curator)
-
- 14:15** German Hygiene Museum, Dresden
On the Way to an Inclusive Museum. Strategies and Experiences.
Dr. Carola Rupprecht (Head of the Museums Education and Communication)
-
- 14:45** Coffee break
-
- 15:15** Panel discussion with the audience
Moderation of the panel discussion: Pirjo Hamari (Director of Development, National Board of Antiquities, Finland)
-
- 16:00 - 16:30** Summing-up, concluding remarks

DAY 2: Tuesday 17th October 2017

Museum excursions

-
- 9:00** nGbK – neue Gesellschaft für bildende Kunst e.V.
Address: Oranienstraße 25, 10999 Berlin
Host: Stefanie Wiens
Project: "Platz da!" - make room for art mediators with "disabilities"
-
- 9:00** Berlinische Galerie – Museum of Modern Art
Address: Alte Jakobstraße 124-128, 10969 Berlin
Host: Michaela Englert
Project "Culture with all senses"
-
- 9:00** FHXB Friedrichshain-Kreuzberg Museum
Address: Adalbertstraße 95A, 10999 Berlin-Kreuzberg
Host: Stefanie Kuhn
Exhibitions "ortsgespräche" and "ferngespräche"

THE JEWISH MUSEUM BERLIN

Moderation: Eeva Rantamo (Kulturprojekte –
Inklusive Kulturarbeit, Köln)

12:00	Welcome to The Jewish Museum Berlin: Léontine Meijer-van Mensch (Programme Director)
12:15	Guided tours at the Jewish Museum Berlin Judaism, Christianity and Islam Architectural Observations Mit Siebenmeilenstiefeln durchs Museum
13:30	Future Lab: Inclusion as a Strategy for the Future Museum Conference room “Großer Saal”
Table 1:	Review: Where are we now? Inclusion, Diversity and Equality in current Finnish and German museums. Host: Heidi Hämäläinen, University of Lapland, Rovaniemi
Table 2:	Visions: Inclusion as a Strategy for the Future Museum. What do we expect and want to achieve in the future? Host: Birgit Tellmann, The Art and Exhibition Hall of the Federal Republic of Germany, Bonn
Table 3:	Together: The next steps of the Finnish-German cooperation. Host: Dr. Matthias Hamann, Museumsdienst Köln
15:15	Summary of the discussions
15:30	Concluding discussion with the audience
16:00	End of The Finnish-German Museum Forum 2017 in Berlin

TOGETHER — FINNISH-GERMAN MUSEUM FORUM 2017

Suomalais-saksalainen museofoorumi *Inclusion as a Strategy for Museums of the Future. Together – Finnish-German Museum Forum 2017* pidettiin Berliinissä 16.–17.10.2017 Suomen Saksan-instituutissa ja Berliinin juutalaismuseossa. Tapahtuman alkuunpanijoina toimivat Eeva Rantamo (Kulturprojekte – Inklusive Kulturarbeit), Suomen Saksan-instituutti ja Saksan museopedagoginen liitto (Bundesverband Museumspädagogig e.V.).

Ohjelmaan lukeutui katsauksia museoiden inkluusioprojekteihin, paneelikeskusteluja, museovierailuja sekä pöytäkeskustelut aiheista *Missä olemme nyt, Mitä odotamme ja haluamme saavuttaa tulevaisuudessa sekä Seuraavat askeleet Suomen ja Saksan yhteistyössä*. Osallistujajoukko koostui yleisötyöntekijöistä sekä aiheesta kiinnostuneista tutkijoista ja kulttuuriosajista, jotka työskentelevät inkluusion ja museoiden tulevaisuuden parissa. Alina Gromova (Berliinin juutalaismuseo) ja Eeva Rantamo juonsivat tapahtuman.

ESITELMÄT

Satu Itkonen
Kansallisgalleria

Satu Itkosen esitelmä *Building an Inclusive Museum Experience in Ateneum Art Museum* avasi strategian luomista vuosina 2009–2013. Tärkeitä kohtia ovat henkilökunnan mukanaolo, Ateneumin arvot: yhdessä, näkyvästi ja ammattimaisesti, läpinäkyvä päätöksenteko, ammattitaidon jakaminen, fyysinen ja digitaalinen pääsy kokoelmiin ja avoimien aineistojen edistäminen. Pyrkimyksenä on eri kulttuurien välinen kanssakäyminen ja parempi elämänlaatu. Perinteiden katoamisesta huolissaan oleville; Ateneum ei ole niitä unohtamassa, vaan kunnioittaa niitä normeja ja kaavamaista ajattelua haastaen.

Sari Salovaara

Kulttuuria kaikille
-palvelu

Sari Salovaara kommentoi puheenvuorollaan *Comment on the strategy work by the Finnish National Gallery in 2009–2013* strategian koskevan koko henkilökuntaa ja se voi onnistua vain, jos museon johto on sille omistautunut. Tärkeää on tietoisuuden lisääminen, ulkopuolinen apu ja tiettyjen toimintatapojen lisääminen rutiineihin.

Birgit Tellmann

Bundeskunsthalle

Birgit Tellmannin esitelmä *Inclusion, Diversity and Co-operational Development at the Art- and Exhibition Hall of the Federal Republic of Germany* muistutti ongelmasta, joka on tuttu useille taidemuseoille eli tiuhaan vaihtuvat näyttelyt jotka tuovat haasteita pitkäaikaisten ratkaisujen luomiselle ja vaativat resursseja perusnäyttelytyölle. Museossa on paneuduttu eri aistien (kuten kuulo ja kosketus) avulla havaitsemiseen ja museohenkilökuntaan on integroitu erityistarpeisia henkilöitä esimerkiksi duo-opastusten muodossa, jossa toisella oppaista on Downin syndrooma *TOUCHDOWN. An Exhibition with and about People with Down's Syndrom* -projektin myötä. Tellmann huomautti, että museot toimivat usein itsenäisesti inklusiotyön parissa, vaikka museoiden välinen yhteistyö olisi parempi ratkaisu.

Pia Hovi-Assad

Turun
museokeskus

Pia Hovi-Assadin esitelmä *The Accessibility Strategy and Plan of the Turku Museum Centre* valaisi saavutettavuusstrategian käynnissä olevaa työstämistä Turun museokeskuksessa. Projekti alkoi vuonna 2015 ja sen on määrä todentua viiden vuoden aikana. Projektin rahoittaa Suomen Opetus- ja kulttuuriministeriö. Tavoitteena on käyttää saavutettavuussuunnitelmaa museokeskuksen sisäisenä työkaluna ja hyödyntää sitä toiminnan kehittämisessä. Osallistumislähestymistavan omaksuminen suunnitteluvaiheessa sekä henkilökunnan kouluttamisen tukeminen teki saavutettavuudesta tavallisen osan jokapäiväistä työtä. Henkilökunnan panos kaikilta sen eri tasoilta oli merkittävää alusta alkaen. Tärkeää on myös säännöllinen arviointi, konkreettiset muutokset ja kävijäpalaute. Päivitetyn ja parannellun version julkaisu on suunniteltu vuosille 2019–2020 ja se on määrä uudelleenkirjoittaa joka neljäs tai viides vuosi.

**Ilona Niinikangas
ja Suado Jama**Helinä Rautavaara
museo

Ilona Niinikankaan ja Suado Jaman esitelmä *Participatory museum, diversity in action – Arooska Somali Wedding* kertoi Helinä Rautavaara museon pitkästä, yli 25 projektin sarjasta somaliyhteisön parissa. Projektien tavoitteena oli kokoelmien käyttäminen tiedon levittämiseen kulttuurisesta monimuotoisuudesta, ennakkoluulojen karistaminen ja integraation edistäminen. Projektit painottivat osallistamista ja yhteisön mukanaoloa ja sen kohdeyleisönä olivat somalitaustaiset suomalaiset. Merkittäviksi kohdiksi muodostuivat luottamuksen perustaminen, toinen toistensa tavoitteiden tunteminen ja toimiva kommunikaatio, uusien työtapojen luominen ja kutsuvat tilat. Yhteisö otettiin osaksi museota ja museo asettui oppijan rooliin palveluntarjoajan sijasta.

**Dr. Carola
Rupprecht**Deutsches Hygiene-
Museum Dresden,
DHMD

Carola Rupprechtin esitelmä *Steps toward an Inclusive Museum – Strategies and Experiences* valotti inklusiotyötä Saksan hygieniamuseossa Dresdenissä. Rupprechtin mukaan Dresdenissä on vahva oikeistoliike, mikä kirvoittaa kysymyksiä kulttuuri-instituutioiden roolista. Museossa on keskeistä esimerkiksi yleisötutkimus. Vuonna 2016 tutkimus kohdistui museomielikuviin ja odotuksiin museosta. Tämä kertoo siitä, että museo pyrkii tiedostamaan, kuinka se näyttäytyy yleisölle ja mitä mitä yhteisö siltä odottaa. Rupprecht muistutti, että erilaiset museot vetävät puoleensa erilaisia kävijöitä. Hygieniamuseon kävijät ovat suhteellisen nuoria. Museo tarjoaa myös palveluja vammaisille, viittomakielisiä opastuksia, selkokielisiä tekstejä sekä audio-pisteitä selkosaksalla. Rupprechtin mukaan kulttuurien mukaan-tuominen on mahdollista näyttely-yhteistyöllä ja näyttelysuunnittelulla sekä tuomalla yhteistyöryhmien teemoja näyttelyihin.

PANEELIKESKUSTELUT

1. PANEELI-KESKUSTELU

Ensimmäisen paneelikeskustelun johtaja **Rita Paqvalén** (Kulttuuria kaikille -palvelu) avasi keskustelun osoittamalla, että museoprojek-teista puhuttaessa kerromme mielellämme onnistumisista jättäen epäonnistumiset unholaan. Esille nousivat muun muassa yhteisten ohjenuorien puuttuminen ja projektista opitun tallentamisen puut-teellisuus. Projekteissa on myös mukana useita muuttuvia tekijöitä, jolloin mahdollisuus virheisiin kasvaa. Keskustelussa muistutettiin osuvasti, että virheitäkin tarvitaan ja ne pitää hyväksyä ja ammentaa niistä oppia tulevaisuuden onnistumisiin. Lisäksi ihmisten pitäisi nähdä itsensä edustettuina sekä esineistössä että henkilökunnassa. Näin inklusiivisyys voi tulla myös yleisölle näkyviksi teoksi ja he voivat kokea olevansa aidosti edustettuna museossa. Esimerkiksi Bonnin Bundeskunsthallen henkilökuntaan kuuluu tätä nykyä myös kuuroja oppaita.

Kuva: Paneelikeskustelussa Birgit Tellmann (Bundeskunsthalle), Pia Hovi-Assad (Turun museokeskus), Rita Paqvalén (Kulttuuria kaikille -palvelu), Satu Itkonen (Kansallisgalleria) und Sari Salovaara (Kulttuuria kaikille -palvelu). Kuva: Rebecca Suoranta.

2. PANEELI- KESKUSTELU

Pirjo Hamarin (Museovirasto) johtaman toisen paneelikeskustelun teemoja olivat erityisesti projektitulosten pysyvyys, englantilaisen inklusiotyön mallin soveltaminen Saksaan, inklusio kokoelmatyössä ja kysymys siitä, kuinka museo muuttuu inklusioprojektin kuluessa.

Esiin nostettiin oppimisen käsite ja se, että instituution on asetettava oppijan rooliin tiedon säilyttämiseksi ja ylläpitämiseksi. Oppiminen on luoduissa suhteissa, joita tulee ylläpitää tauoista huolimatta. Tietoa tulisi saada talteen ja juurrutettua ydinhenkilökuntaan, sillä projektityöntekijöiden lopettaessa opittu tieto menee heidän mukanaan. Projektit ovat tärkeitä vaikka ne päättyvätkin, mutta jatkumattomuuden ongelma on kieltämättä olemassa. Tarvitaan henkilökuntaa, jotka vievät projektissa opittua eteenpäin museon sisällä. Projektit soveltuvat erinomaisesti uusien metodien kokeilemiseen ja niiden työhön soveltamiseen.

Lisäksi keskustelimme inklusioprojekteihin osallistujien kunnioittamisen tärkeydestä. Projektien aiheet ja niiden osallistujat ovat usein herkkiä ja siten on moraalisesti väärin jättää heidät oman onnensa nojaan rahoituksen loputtua. Tiedon ja kokemuksen juurruttamisen lisäksi kestävyys on myös eettinen vastuu. Juurruttamista helpottaa projektien rakentaminen toinen toisensa päälle aikaisemmin mainitun laikukkaan projektityön sijaan. Usein museoissa on yksi henkilö, joka on vastuussa inklusiosta ja hallitsee siten kaikkea tietoa yhteisöistä ja suhteista. Tehtävä olisikin levittää tietoa myös muille osastoille. Suomessa esimerkiksi yleisösuuntautuminen museoiden työntekijöissä ei ole vielä toistaiseksi vahvasti näkyvillä. Poikkeuksen tekee Pia Hovi-Assadin toimi vuorovaikutussuunnittelijana, joka on tietävästi ainoa laatuaan. Jaetun tiedon tulisi olla tapa, sillä yhden henkilön tieto voi vääristyä tulkintojen eriäväisyyden vuoksi.

Kokoelmatyön inklusiivisuus vaikuttaa toimivan avoimemmin aineettoman kulttuuriperinnön osalta, osittain kenties siksi että se ei ole vielä kiinteä osa kokoelmia. Dresdenin hygieniamuseossa mietitään moninaisuuden teemoja kokoelmissa ja erityisesti uusia esineitä ostettaessa, mutta se on myös ripustukseen liittyvä kysymys; ketä museossa esitellään, missä kontekstissa ja kenen kertomana. Saksan Museoliitto (Deutscher Museumsbund e.V.) on aloittanut yleisöprojektin, *Hauptsache Publikum*:in parantamaan kävijäsuuntautuneisuutta ja kävijätutkimusta myös pienemmissä museoissa koko maassa. Ihmiset ovat tietoisempia monimuotoisuuden ja saavutettavuuden teemoista, joten museossa pyritään tekemään siitä normaalia, jokapäiväistä työtä.

Siihen, kuinka museo ja yhteisö voivat muuttua projektirupeaminen myötä, Helinä Rautavaara museo tarjoaa esimerkin.

Kuva: Ensimmäisen päivän päätös Suomen Saksan-instituutissa. Kuva: Rebecca Suoranta.

Museo on somaliyhteisölle vielä hieman outo, vaikka ennakkoluulot sitä kohtaan ovatkin karisseet. Afrikkalaisille merkittävää on konkreettinen tekeminen kuvien katsomisen ollessa vieraampaa. Yhteisöjen voi antaa opettaa museota.

Museon tulee myös voida kyetä luopumaan joistain vallankäytön tavoistaan saadakseen suhteet toimimaan ja rakentaakseen luottamusta. On tärkeätä antaa asioiden kehittyä omalla painollaan. Helinä Rautavaara museossa henkilökunnan oli myös luovuttava esinelistoista, sillä osallistujat olivat haluttomia jakamaan tämänkaltaisia yksityisiä tietoja itsestään museon kanssa. Muutos voi näin piillä myös kyvyssä tehdä kompromisseja. Suuremmat osallistujamäärät kasvattavat intressien ja perspektiivien eroavaisuuksia. Rupprechtin mukaan sukupolven vaihdos museoammattilaisten parissa näyttää kuitenkin valoisaa tulevaisuutta, sillä vasta kentälle astuvat museoammattilaiset näyttävät suhtautuvan avoimemmin valtakysymyksiin.

FUTURE LAB – NYKYISYYS JA TULEVAISUUS

---

1. PÖYTÄ- KESKUSTELU

Foorumin päättävät pöytäkeskustelut Berliinin juutalaimuseossa poikivat pohdintoja ja näkökulmia inklusiotyön tilasta ja mahdollisesta tulevaisuudesta sekä suomalais-saksalaisen yhteistyön kehittämisestä. Polveileva keskustelu kysymyksen *Missä olemme nyt?* ympärillä, **Heidi Hämäläisen** (Lapin yliopisto) johtamana, muistuttaa että meillä on vielä joissain tapauksissa tekemistä jopa perus-saavutettavuuden, eli fyysisen esteettömyyden parissa. Monia metodeja on jo varsin yleisesti käytössä fyysisen saavutettavuuden lisäksi, kuten selkokieli, integraatio, projektit ja jaettu tieto, joiden käyttö vaihtelee museoittain. Puheissa ongelmaksi ilmeni se, että inklusiokeskustelua käydään yhä enimmäkseen kentän sisällä tai yksittäisten osastojen kesken. Inklusio on usein myös jotakin ylimääräistä, lisättyä tai integroimatonta toimintaa museon tarjonnassa. Lisäksi asenne inklusiota kohtaan henkilökuntien sisällä vaihtelee, joten sen merkitys on jäänyt määrittelemättömäksi ja museokasvatusosastojen edistämäksi näkökulmaksi, vaikka se usein laitetaankin koristamaan kirjoitettuja strategioita. Tämä näkyy myös työlle myönnetyssä taloudellisessa tuessa, sillä sitä varten on usein haettava ylimääräistä projektirahoitusta tai sille ohjattu rahoitus on minimaalisissa rajoissa ja usein epävarmaa.

Asiaa hankaloittaa myös se, että sen välittömät hyödyt eivät ole välttämättä heti näkyvillä. Lisäksi taloudellisen hyödyn ja yhteisön hyvinvoinnin välillä on epätasapaino. Keskustelijoiden mukaan sosiaalinen inklusiotyö vaatii muutosta museon perspektiivistä yleisön perspektiiviin, vallan jakamista, yleisön kanssa tekemistä, koko museon myönteistä suhtautumista sekä aidon osallistamisen ymmärtämistä. Voisi kenties sanoa, että haemme kentän yhteisiä ohjenuoria ja käsitteiden päivittämistä sekä tietoisuuden levittämistä instituution sisällä.

2. PÖYTÄ- KESKUSTELU

Toinen pöytäkeskustelu pohti foorumin varsinaista teemaa, eli inklusiota tulevaisuuden strategiana, odotuksiamme ja sitä mitä haluamme saavuttaa tulevaisuudessa. Keskustelijat pureutuivat **Birgit Tellmannin** (Bundeskunsthalle) esittämiin teemoihin aiheesta ja heille esimerkiksi avain menestykseen on museotiimin itsensä esittämä monimuotoisuuden demografinen todellisuus. Keinoiksi esiteltiin yhteistyötä tai museotyön esittelemistä kouluissa ja yliopistoissa, jotta käsitys museosta kehittyisi, inklusiotiimien perustamista tai yhtymäkohtien ja uusien työtapojen etsimistä. Keskustelijat pohtivat aihetta myös kokoelmien ja näyttelyiden näkökulmasta kysymällä, ketä kokoelmat edustavat tai eivät edusta ja kuinka vähemmistöjen kanssa voidaan työskennellä ja kuinka heitä voidaan esittää moninäkökulmaisesti.

Toisen ryhmän painavimmaksi aiheeksi muodostui keskustelu siitä, kuinka tärkeä museon johdon läsnäolo ja vastuunotto prosessissa on. Prosessin tulisi tapahtua samanaikaisesti ylhäältä alas ja alhaalta ylös ja museotyöryhmän itsessään tulisi myös muuttua.

Kuva: Pöytäkeskustelu Berliinin juutalaimuseossa. Teemana suomalais-saksalainen yhteistyö.

Kuva: Johanna Terhema.

3. PÖYTÄ- KESKUSTELU

Kolmas pöytäkeskustelu käsitteli suomalais-saksalaista yhteistyötä museokentällä tulevaisuudessa. **Matthias Hamannin** (Museumsdienst Köln) koostama yhteenveto käsittelee muun muassa tulevan yhteistyön tavoitteita, sen edellytyksiä, strategioita ja teemoja. Tapahtuneen foorumin ja tämän raportin perusteella voimme rakentaa keskustelu- ja tiedonvaihtoportaalin verkkoon, johon kootaan aineistoja ja lähteitä aiheesta pitämään keskustelua yllä. Yhteistyötä olisi paras jatkaa rinnakkain tapaamisen, yhteistyöverkostoin ja integroida erityyppisiä museoita keskustelun piiriin. Tuleva yhteistyö edellyttää tietysti resursseja, joten vakaa rahoitus ja tuki on merkittävää. Tämän toiminnan puitteissa on mietittävä myös oppimisen näkökulmaa, jolloin tulee kysymykseen esimerkiksi vaihto-ohjelman luominen ja ystävyyskaupunkitoiminta.

Myös tämän prosessin edellytetään takaavan moninaisuutta alusta lähtien, juurruttavan tavoitteita ja strategioita museohierarkioihin, luovan räätälöityjä tiimejä yhteensopivin henkilöihin, laitoksiin ja konteksteihin. Vaadittu kyselylomake yhteistyötoimintaan liittyvistä toiveista ja tarpeista on toteutunut. Lomakkeessa haettiin tietoa siitä, mitä kukin henkilö tai laitos voi antaa yhteistyöhön sekä millaisia teemoja tulisi käsitellä.

Yhteistyön strategia perustuu kollegiaaliseen neuvontaan ja tukeen, pyrkii yhteisten kysymysten ja ongelmien työstämiseen ja parhaisiin työesimerkkeihin tutustumiseen museotyön eri osa-alueilla. Yhteistyö voi olla myös ohjelma, joka sisältää erilaisia yhteistapaamisia, vaihto-ohjelmia, konferensseja, työn seurantaa ja kumppanuuksia.

Tätä tarkoitusta varten valmisteluryhmän perustamisen voi aloittaa molempien maiden museopedagogisista yhdistyksistä (Bundesverband Museumspädagogik e.V. ja Pedaali ry), sekä Museovirastosta ja esimerkiksi Saksan ja Suomen museoliitoista. Seuraavan tapaamisemme odotamme toteutuvan vuonna 2018 vastavuoroisesti Suomessa. Tuleviksi teemoiksi ehdotetaan inklusiota, yleisötyön kehittämistä, koulua ja senioreita

Kuva: Tapahtuman päätökseksi otettiin ryhmäkuva suomalais-saksalaisen museofoorumin 2017 osanottajista. Berliinin juutalaismuseo. Kuva: Johanna Terhemaa.

